

सन्तान प्राप्तिको उपाय र वेदकालीन सांस्कृतिक परिवेश

डा. शुक्रराज अधिकारी

सहप्राध्यापक, समाजशास्त्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमान्डौ

E-mail : gshakragarib@gmail.com

लेख सार

सन्तानको महत्त्व, उत्पादन एवं उत्पादन गर्ने पद्धती समाज व्यवस्थाको सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवेशले निर्माण गर्दछ । समाज व्यवस्थाको सामाजिक तथा सांस्कृतिक ऐतिहासिक जगमा निर्माण भएको हुन्छ । यसै सन्दर्भसँग जोडिएर यस आलेख भित्र प्राचीन परिवेशको परावर्तन दिने वेदकालीन सामाजिक तथा सांस्कृतिक संरचनामा सन्तान, सन्तानको महत्त्व र सन्तान उत्पादनका उपायहरूको खोजी गरिएको छ । यस उद्देश्य प्राप्तिका लागि सर्वप्राचीन ऐतिहासिक सांस्कृतिक ग्रन्थ वेद, वेदकालीन तथा प्राचीन भारतीय सामाजिक इतिहाससँग सम्बन्धित विभिन्न सन्दर्भ ग्रन्थ, अनुसन्धानमूलक लेख लगायतका विभिन्न सन्दर्भहरूबाट द्वितीय श्रोतको रूपमा प्राप्त भएका सूचनाहरूलाई ऐतिहासिक अन्तरवस्तु विश्लेषण विधिका माध्यमबाट विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययन कार्य वाट वेदकालीन समाजमा पशुधन एवं जमिनको बृहतीकरण अनिवार्य रहेको पाईयो । बृहतीकरणको प्रकृत्याले आर्जित साधन स्रोतको संरक्षण र हस्तान्तरणकोलागि सन्तानको महत्त्व रहने गरेको देखियो । त्यसका लागि सन्तानमध्ये पनि छोराको निकै महत्त्व र आवश्यकता मानेको पाईयो । अशमारोहण, पाणीग्रहण लगायत विवाहका संस्कारजन्य विधिमा महिलाका खुट्टा पुज्ने, सम्मानका साथ सँगै जीवन जीउने बाचासहित हात समात्ने कार्य हुने गरेका तथ्यहरूले पितृसतात्मक ढाँचामा रहेको वेदकालीन समाजभित्र पनि छोरीहरूको सम्मान र सहभागिता रहेको देखियो । त्यस समयमा छोरीहरूलाई पनि उचित सम्मान र आदर गर्ने गरेको तथ्यहरू प्रकाशमा आएका छन् ।

शब्द कुञ्जी : सन्तान, विवाह, वेद, समाज, संस्कृति

विषय परिचय

हरेक समाज तथा संस्कृति त्यस समाज व्यवस्थाको ऐतिहासिक जगमा निर्माण भएको हुन्छ (Engles, 1902) । त्यस समाज तथा संस्कृति भित्रका मान्यता तथा अभ्यासहरू त्यहि ऐतिहासिक परिवेशबाट प्रभावित

तथा निर्देशित हुन्छन् । तसर्थ समाज तथा संस्कृतिका अवयवहरूलाई गहिरो सँग बुझ्नको लागि, वर्तमान समाज तथा संस्कृतिको ऐतिहासिक आधार थाहा पाउनु पर्ने हुन्छ । वर्तमानमा त्यो ऐतिहासिक आधार थाहा पाउने माध्यम त्यस बेलाको परावर्तन दिने सांस्कृतिक अभिलेख नै हुन् । खास समाज व्यवस्था भित्रको नियम, चलन तथा अभ्यासको फलक तिनै अभिलेखबाट मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

समकालीन समाज र संस्कृतिका विभिन्न अवयवहरूको बारेमा विभिन्न खालका खोज तथा अध्ययनहरू भए पनि प्राचीन सामाजिक तथा सांस्कृतिक संरचना र ती संरचना भित्र अभ्यासमा रहेका तथा विकसित भएका सन्तान व्यवस्थासँग सम्बन्धित पक्षहरूको बारेमा खोजी भएको पाइँदैन । प्राचीन सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवेशलाई भौतिकरूपमा वर्तमानमा पहिल्याउन संभव छैन । त्यसबेलाका सूचना प्राप्त गर्न त्यस समयमा निर्माण भएका साहित्यमा भर पर्नु पर्ने हुन्छ । किनभने हरेक साहित्यलाई सम्बन्धित समाजबाट उत्पादित ज्ञानको संग्रह मानिन्छ । वेद मात्र एक यस्तो ज्ञानको संग्रह हो जसलाई संसारकै प्राचीन साहित्यको रूपमा मानिएको छ (Kosambi, 2002) । यसै सन्दर्भसँग जोडिएर यस आलेख भित्र प्राचीन समाज तथा सांस्कृतिक व्यवस्थाको परावर्तन दिने वेद, वेदका ऋचा र वैदिक ऐतिहासिक व्याख्याबाट सूचनाहरू संकलन गरी वैदिक सांस्कृतिक परिवेशमा सन्तान प्राप्तीका उपाय के थिए ? कुन सन्तानलाई कस्तो प्राथमिकतामा राखिन्थ्यो ? पैत्रिक सम्पत्तिको हस्तान्तरण कुन सन्तानमा हुन्थ्यो ? भन्ने बारेमा चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

यस आलेखको मुख्य उद्देश्य वेदकालीन सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशमा सन्तानको महत्त्व कस्तो थियो ? कुन सन्तानलाई बढि महत्त्व दिइन्थ्यो ? सन्तान प्राप्तीका उपायहरू के थिए ? भन्ने बारेमा खोजी गर्ने रहेको छ । वेदकालीन समाज प्राचीन समाज व्यवस्था मध्येको एक हो । त्यो समाज संस्कृतिलाई अहिले भौतिक रूपमा छुन, देख्न, भेट्न सम्भव छैन । त्यस बेलाका सामाजिक, सांस्कृतिक सूचना प्राप्त गर्ने एक मात्र आधार भनेको त्यस समयमा निर्माण भएका साहित्यहरू नै हुन् । वेदलाई अहिले सम्मको प्राचीन साहित्य मानिएको छ । प्राचीन वेदकालीन सामाजिक तथा सांस्कृतिक सूचनाको खोजी गर्न त्यही सर्वप्राचीन साहित्य एवं त्यससँग सम्बन्धित ऐतिहासिक व्याख्या, सन्दर्भलाई आधार मान्नु बाहेक अन्य उपायहरू छैनन् । त्यसैले उल्लिखित उद्देश्य प्राप्तीको लागि वेदका (ऋग्वेद देखि अथर्ववेद सम्म) ऋचामा रहेको भाव, ऐतिहासिक व्याख्या एवं सन्दर्भहरूको अन्तरवस्तुलाई द्वितीय सूचनाका रूपमा संकलन गरिएको छ । यसरी द्वितीय श्रोतबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई उद्देश्य अनुरूपको भावमा वर्गिकृत गरि अन्तरवस्तु विश्लेषण विधिका माध्यमबाट गुणात्मक स्वरूपको ढाँचामा विश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

उत्पादनका साधन र स्रोतमाथि निजी स्वामित्व स्थापित हुन थालेपछि, साधन स्रोतको विस्तार गर्ने, साधनस्रोतको विस्तार र कब्जासँगै आफ्नो शक्ति एवम् प्रमुख स्थापित गर्न विभिन्न समूहहरूका बीचमा आपसी टकराव एवम् संघर्ष हुने गर्दछ । जुन समूह तथा वर्गले साधन स्रोतमाथि आफ्नो स्वामित्व स्थापित गर्दछ । त्यही वर्गले राज्यसत्ता आफ्नो हातमा लिन्छ, आफ्नो राज्य सत्ता टिकाई राख्न एवम् सञ्चालन गर्न आफ्नो अनुकूल हुने गरी समाज व्यवस्थाभित्र विभिन्न विधि, नियम, मान्यताहरूको निर्माण गर्दछ (Marx & Engles,

1848)। सामाजिक संरचनाभिन्न आधार संरचना र उपरी संरचनाको स्वरूप रहने गर्दछ। समाजको जग तथा आधार संरचना भित्र आर्थिक क्रियाकलाप उत्पादन व्यवस्था रहने गर्दछ। तीनै उत्पादनका साधनस्रोतमा आफ्नो पहुँच स्थापित गर्ने वर्गले समाज व्यवस्था तथा राज्य व्यवस्थाको नेतृत्व हात पार्दछ। त्यही वर्गले आफ्नो नेतृत्वलाई टिकाइरहने हेतुले त्यही स्वरूपमा समाज व्यवस्थाभिन्न विभिन्न राजनैतिक नियम, मूल्यमान्यता, सांस्कृतिक स्थितिहरू निर्माण गर्दै जान्छन्। यसरी समाज व्यवस्थाको नेतृत्व सधैं वर्गीय हुने गर्दछ भन्ने धारणा मार्क्सवादी दृष्टिकोणले राख्दछ (Coser, 1996)। यस दृष्टिकोणको आधारमा हरेक समाज व्यवस्थाभिन्न सन्तानको महत्त्व आवश्यकता तथा प्राप्तीको उपाय पनि उत्पादनका साधन स्रोतको बिस्तार, त्यस माथिको स्वामित्व एवम् प्रमुख प्रभुत्वसँग सम्बन्धित हुने देखिन्छ। Walby (1990) ले पितृसत्तालाई पुरुष निर्मित धारणा मान्दै जुन सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक प्रक्रियाबाट ऐतिहासिक रूपमा विकास हुँदै आएको बताएकी छिन्। उनका अनुसार पितृसत्ताले पुरुषलाई महिलाभन्दा उच्च ठान्दछ। यो सामाजिक संरचना र अभ्यासको एक प्रणाली हो। जहाँ पुरुषले महिला उपर दमन, शोषण र अधिनस्थता कायम गर्दछ भन्ने तर्क गरेकी छिन्। Walby (1990) को यो तर्क अनुसार पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थामा पुत्र जन्माउने कुराले बढि महत्त्व राख्दछ। पुत्री सन्तानका प्रति दमन, शोषण हुने गर्दछ भन्ने बुझिन्छ। Marx & Engles (1848) र Walby (1990) ले व्याख्या गरेको सैदान्तिक आधारमा टेकेर वेदकालीन परिवेशमा अभ्यासमा रहेका सन्तान व्यवस्थासँग सम्बन्धित तथ्यहरूलाई छलफल गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

प्राप्ति तथा छलफल

सन्तानको महत्त्व तथा आवश्यकता : वेदकालीन समयमा सन्तानको अनिवार्य आवश्यकता मानिन्थ्यो (Thapar, 2008)। वेदका अनेकौं ऋचाहरूमा सुसन्तानयुक्त हुन पाऊँ, सन्तानहीन घरमा रहन नपरोस् भन्ने खालका अभिव्यक्तिहरू भेटिन्छन्। सन्तानको लागि नियोग प्रथाको विकास भएको देखिन्छ (Raja, 1993)। आफ्नो पतिबाट सन्तान नजन्माएकी विधवा भाउजुले देवरबाट गर्भधारण गर्न सक्ने चलन पनि रहेको देखिनुले त्यस समयमा सन्तान जन्माउनु अनिवार्य मानिन्थ्यो भन्ने तथ्यलाई बल पुऱ्याउँदछ। ऋग्वेदको सातौं मण्डलको पहिलो सुक्त अन्तर्गतको एघारौं ऋचामा वशिष्ठ मैत्रावरुणी नामका ऋषिले अग्निदेवलाई सम्बोधन गर्दै वीरता तथा पुत्रपौत्रादिरहित घरमा हामीले रहन नपरोस्। घरका हितैषी हे अग्निदेव ! पुत्र पौत्रादिले भरिएका घरमा हामी तिम्रो उपासना गर्दै निवास गरौं (लुईटेल, २०६३ क-५३२) भन्ने भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ। ऋग्वेदको सातौं मण्डलको पहिलो सुक्त अन्तर्गतको बाह्रौं ऋचामा पनि मैत्रावरुणी ऋषिले अश्वमा आरुढ भएका पूजनीय अग्निदेवको उपासना जहाँ नित्य गरिन्छ; त्यहाँ प्रजाले परिपूर्ण सुसन्तति बढाउने घर हामीलाई प्राप्त होस् (लुईटेल, २०६३क-५३२) भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन्।

ऋग्वेदको सातौं मण्डलको पहिलो सुक्तको उन्नाइसौं ऋचामा ऋषि वशिष्ठ मैत्रावरुणीले अग्निदेवलाई स्तुति गर्दै तिम्रो कृपाले हामी बुद्धिहीन नहोऔं र हामीले भोकै बस्न नपरोस्। हामी कहिल्यै वस्त्र र सन्तानविहीन नरहौं। हामी असुर शत्रुका पेला नपरो। हामीलाई घर वा जङ्गलका मार्गमा मर्नु नपारोस् (लुईटेल, २०६३ क-५३२) भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन्। ऋग्वेदको दोस्रो मण्डलको चौथो सुक्त अन्तर्गतको आठौं र नवौं ऋचामा सोमाहुति भार्गव नामका ऋषिले अग्निदेव समक्ष स्तुति गर्दै क्रमशः हामीलाई तिम्री असल धन र महान कीर्तियुक्त सन्तान प्रदान गर, गुफामा बसेका निरहङ्कारी स्तोता ऋषिलाई उत्तम सन्तान प्रदान गरेर तिम्रीले

आफ्नो संरक्षण प्रदान गर्‍यो (लुईटेल, २०६३क-२१२) । उसैगरी हामीले ज्ञानपूर्वक गरेको स्तुतिबाट हामीलाई उत्तम धन दिँदै संरक्षण प्रदान गर भन्ने भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ । ऋग्वेदको दशौं मण्डलको पचासीऔं सुक्तअन्तर्गतको वयालीसौं र त्रिचालीसौं ऋचामा वर वधूलाई सम्बोधन गर्दै आफ्नो गृहस्थ धर्म निर्वाह गर्दै पुत्र पौत्रादि सन्तानसँग आमोद प्रमोदपूर्वक जीवन निर्वाह गर । प्रजापति ब्रह्माले हामीलाई असल सन्तान प्रदान गरुन् (लुईटेल, २०६३क-९४९) भन्ने खालको भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ । ऋग्वेदको दशौं मण्डलको एक सय बीसौं सुक्तको तेस्रो ऋचामा ऋषिले इन्द्रदेवलाई स्तुति गर्दै विवाह गरेको यजमानलाई सन्तान, धन र गुणले सम्पन्न गराऊ अनि ती सन्तानबाट नाति, पनातिको मधुर स्नेहले सम्पन्न गराऊ (लुईटेल, २०६३क, ९९९) भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । अथर्ववेदको बाह्रौं काण्डको नवौं सुक्तको सातौं ऋचामा ब्रह्मघातीलाई निवासरहित परतन्त्र र सन्तानहीन बनाइदिन्छ, त्यसो भएपछि त्यो ब्रह्मघाती सहायताविहीन भएर विनाशका मुखमा पर्दछ (लुईटेल, २०६३ख-४१६) भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । अथर्ववेदको चौधौं काण्डको पहिलो सुक्तको एक्काइसौं ऋचामा नवविवाहित वधूलाई आशीर्वाद दिँदै पतिका घरमा सुसन्तानले युक्त हुँदै तिम्रो स्नेहको बृद्धि होस् (लुईटेल, २०६३ख-४४१) भन्ने भाव व्यक्त भएको देखिन्छ ।

उल्लिखित भावबाट सन्तान नभएको घर उपयुक्त नमानिने गरेको, हरेक मानिसले आफ्नो घरमा सन्तानको इच्छा गरेको, सुसन्तान प्राप्त गर्ने अपेक्षाले अग्निको उपासना गरेको, अग्नि देव समक्ष सन्तानविहीन हुन नपारेस् भन्ने अनुनय गर्दै स्तुति गरेको देखिन्छ । यी सबै तथ्यले वैदिक कालमा सन्तानको निकै महत्त्व रहेको जानकारी मिल्छ । वर वधूलाई सन्तान प्राप्त गर्नका लागि आशीर्वाद दिइएको र प्रजापति ब्रह्मासँग असल सन्तानको लागि स्तुति गरिएको देखिन्छ । वेदकालीन समयमा विवाह गरेका मानिस देवतासँग छोरा, नाति आदि सन्तानका लागि स्तुति गरेको पाईन्छ । त्यस समयमा खराब काम गर्ने मानिसलाई दण्ड दिँदा सन्तानहीन बनाइने गरेको, नयाँ वधूलाई सुसन्तान युक्त बन भन्ने आशीर्वाद दिएको तथ्य भेटिन्छ । उल्लिखित तथ्यहरूले त्यस समयमा सन्तानको निकै महत्त्व रहेको प्रमाण प्रदान गर्दछन् ।

छोराको आवश्यकता तथा महत्त्व : वेदकालीन समयमा सन्तान जन्माउनु अनिवार्य मानिन्थ्यो । सन्तानमा पनि छोरा तथा पुत्र प्राप्त गर्नु तथा जन्माउनुलाई विशेष महत्त्व दिइने तथ्यहरू थुप्रै भेटिन्छन् । ऋग्वेद तथा अथर्ववेदका थुप्रै ऋचाहरूमा पुत्र प्राप्त होस् , पुत्रवती भए भनी दिइएका आशीर्वादका थुप्रै सन्दर्भहरू फेला परेका छन् । ऋग्वेदको तेस्रो मण्डलको छत्तीसौं सुक्तको दशौं ऋचामा विश्वामित्र गाथिन ऋषिले इन्द्र देवलाई स्तुति गर्दै हामीलाई बाँच्नका लागि सय वर्षको आयु प्रदान गर र धेरै वीर पुत्रहरू प्रदान गर (लुईटेल, २०६३क-२९२) भनेका छन् । ऋग्वेदको नवौं मण्डलको उन्नाइसौं सुक्तको चौथो ऋचामा कश्यप ऋषिले सोमको तेजलाई छोरो पाउन मन गर्ने आमाको रहर (लुईटेल, २०६३ख- ७६७) सँग तुलना गरेका छन् । ऋग्वेदको दशौं मण्डलको पचासीऔं सुक्तको पैतालीसौं ऋचामा इन्द्रदेवलाई स्तुति गर्दै यी स्त्रीलाई सुसन्ततियुक्त र सौभाग्यशाली बनाऊ । यिनलाई दश पुत्र भएकी बनाऊ र पतिसहित यी स्त्रीलाई एघार जनाको परिवारले युक्त गराऊ(लुईटेल, २०६३क-९५०) भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । ऋग्वेदको दशौं मण्डलको छयालीऔं सुक्तको नवौं ऋचामा इन्द्राणीले इन्द्र समक्ष स्तुति गर्दै मलाई यस घातक वृषाकपिले पति र पुत्रहीन ठानेको छ तर म इन्द्रकी पत्नी, पति र सन्तानयुक्त छु (लुईटेल, २०६३क-९५१) भन्ने भाव व्यक्त गरेकी छन् । ऋग्वेदको दशौं मण्डलको छयालीऔं सुक्तको तेइसौं ऋचामा इन्द्राणीले मनुकी पुत्री पर्शुले एकै पटकमा बीसवटा पुत्र जन्माएकी थिइन्

भन्ने भाव व्यक्त गर्दै पर्शुको विशाल पेटको सधैं भलो होस (लुईटेल, २०६३क-९५२) भन्ने भाव व्यक्त गरेकी छन् । यस भावमा पर्शुले बीस पुत्र प्राप्त गरेकोमा अति प्रसन्नता व्यक्त गरेको तथ्य प्राप्त हुन्छ । अथर्ववेदका पाचौँ काण्डको पच्चीसौँ सुक्तअन्तर्गतको दशौँ, एघारौँ, बाह्रौँ र तेह्रौँ ऋचामा क्रमशः धाता देवता, त्वष्टा देवता, सविता देवता र प्रजापति देवतालाई स्तुति गर्दै स्त्रीका गर्भधारण गर्ने दुवै कोखका बीचमा सुन्दर रूप भएको पुत्र राखिदेऊ र त्यसलाई दशौँ महिनामा उत्पन्न हुन योग्य बनाऊ (लुईटेल, २०६३ख-१४३) भन्ने भाव व्यक्त भएको देखिन्छ ।

अथर्ववेदको छैटौँ अध्यायको एकासीऔँ सुक्त (जसलाई गर्भाधान सुक्त भनिएको छ) अन्तर्गतका दोस्रो र तेस्रो ऋचामा क्रमशः हे मर्यादा तिमि पुत्र धारण गर र समय पूरा भएपछि उसलाई बाहिर आउन प्रेरणा देऊ (लुईटेल, २०६३ख-१८२) जुन चूरालाई पुत्रको कामना गर्ने अदितीदेवले धारण गरेकी थिइन्, त्यो त्वष्टा देवताले उसै नारीलाई धारण गराऊन् र त्यो नारी पुत्र उत्पन्न गर्नको लागि समर्थ होस् (लुईटेल, २०६३ख-१८२) भन्ने भाव व्यक्त भएको देखिन्छ । यस भावले पनि त्यस समयमा पुत्र प्राप्तिका लागि देवतासँग स्तुति गरिन्थ्यो, त्यस समयमा आमाहरूले छोरो पाउन निकै रहर गर्दथे र स्त्रीलाई दश पुत्र भएकी बनाऊ भन्ने स्तुति देखिनुले त्यस समयमा धेरै पुत्रको अपेक्षा गरिन्थ्यो भन्ने तथ्य प्राप्त हुन्छ । त्यस समयमा पति र पुत्र नभएका स्त्रीलाई कमजोर मानेको पाइन्छ । त्यसैले इन्द्राणीले आफूलाई पति र पुत्र युक्त भएकीले वीराङ्गना ठानेको तथ्य प्राप्त हुन्छ । त्यस समयमा गर्भधारणदेखि नै पुरुष सन्तान रहोस् भन्ने उद्देश्यले विभिन्न देवताहरूलाई स्तुति गरिन्थ्यो । मर्यादा नामकी स्त्रीलाई सम्बोधन गर्दै गर्भमा पुत्र धारण गर भनिएको छ । त्यसैगरी पुत्रको कामना पूरा गराउने नारी चूरा धारण गरेर पुत्र उत्पन्न गर्न समर्थ होस् भनिनुले त्यस समयमा सन्तानको रूपमा पुत्रको मात्र गर्भधारण होस्, स्त्रीहरूले पुत्र मात्र उत्पन्न गराऊन् भन्ने अपेक्षा गरेको तथ्य प्राप्त हुन्छ ।

छोरीको आवश्यकता तथा महत्त्व : वेदकालीन समाज पितृसत्तात्मक थियो । त्यस बखत पुत्र उत्तराधिकारको प्रचलन थियो । तर आफ्नो छोरो नभए छोरीको छोरोलाई पुत्रको रूपमा स्वीकार गर्ने प्रचलन पनि त्यस अवधिमा भएकाले छोरीको महत्त्व पनि त्यतिकै रहेको बुझिन्छ (Altekar, 1959) । यदि छोरा नभए छोरीको छोरा वा नातीलाई उत्तराधिकार बनाउने चलनले आफूबाट नभए आफ्नी छोरीबाट भए पनि पुत्र प्राप्त गर्न सकियोस् भन्ने अपेक्षा गरिन्थ्यो भन्ने खालका भावहरू ऋग्वेदका ऋचाहरूमा व्यक्त भएको देखिन्छ । ऋग्वेदको तेस्रो मण्डलको एकतीसौँ सुक्तको पहिलो ऋचाअन्तर्गत छोरीको छोरोलाई पुत्रको रूपमा स्वीकार गर्दछन् (लुईटेल, २०६३क- २८२) । मातापिताले छोरा र छोरी समान रूपमा जन्माएका हुन्छन् (लुईटेल, २०६३क- २८२) भन्ने खालका भाव व्यक्त भएको देखिन्छ । यी भावबाट वेदकालीन समयमा छोरीको पनि आवश्यकता र महत्त्व त्यत्तिकै रूपमा थियो भन्ने प्रष्ट हुन्छ । परिवार एवं संस्कारजन्य कार्यमा शोभा बढाउने, विवाहपछि पुत्र प्रदान गरेर आफ्ना पिताको उत्तराधिकार निर्माण गरिदिने आदि कार्य छोरीका माध्यमबाट पूरा हुने तथ्य उल्लिखित ऋचाका भावबाट प्राप्त हुन्छ ।

सन्तान प्राप्तिका विधि तथा उपायहरू : वेदकालीन समयमा सन्तान उत्पादन गर्नु अनिवार्य रहेको देखिन्छ । त्यस बखत सन्तान प्राप्तिका लागि दाम्पत्य सम्बन्धमा बाँधिने चलन थियो । त्यसका अतिरिक्त सन्तान प्राप्तिका लागि यज्ञको आयोजना गरिने, यज्ञमा स्तुति तथा हवन गर्ने, ब्रत बस्ने, नियोग प्रकृत्यामा सामेल हुने जस्ता प्रचलन रहेको तथ्य वेदका ऋचाहरूले प्रदान गरेका छन् (दुवे, २००९) । ऋग्वेदको दशौं मण्डलको एकसय बैसष्टीऔं सुक्तका ऋचाहरूमा सन्तान प्राप्तिको लागि गर्भाधारण होस्, गर्भको सन्तान सुरक्षित होस्, जन्मेको सन्तान पनि कुनै रोगव्याधि तथा छलकपटबाट मुक्त होस् (लुईटेल, २०६३क-१०२८) भनी अग्निदेव समक्ष स्तुति गरेको देखिन्छ । यसले त्यस समयमा सन्तान प्राप्ति र सन्तानको सुरक्षाको लागि यज्ञ गरिने तथ्य प्रदान गर्दछ । वेदकालीन समयमा वैवाहिक दाम्पत्य सम्बन्धबाट सन्तान प्राप्ति नभएमा, सन्तान नहुँदै पतिको मृत्यु भएमा, जीवितै रहे पनि सन्तान जन्माउन असमसर्थ भएमा, परिवारको अनुमति लिएर पुरुषबाट गर्भाधारण गरी सन्तान जन्माउने प्रचलन रहेको पाईन्छ । यसरी पुरुष छान्ने क्रममा सकेसम्म आफ्नै पतिको भाइ वा देवरलाई प्राथमिकता दिइने र उसबाट गर्भाधारण गरिने तथ्य वेदका ऋचामा देख्न सकिन्छ । वैदिक साहित्यमा मानिसको आयु सय वर्षको मानिएको छ । सय वर्ष जीवनभित्र ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ र सन्यास गरी क्रमशः चार व्यवस्था तथा आश्रमको निर्धारण गरिएको छ । ब्रह्मचर्य आश्रममा रहँदा रति सुखदेखि टाढा रहँदै जीवनभरका लागि आवश्यक ज्ञान प्राप्त गर्ने बताइएको छ । जब २५ वर्ष पार गरेपछि मानव जीवनका तीन ऋणमध्येको पितृ ऋण तथा चार उद्देश्यमध्येको अर्थ र काम प्राप्तिका लागि गृहस्थ आश्रममा प्रवेश गर्नु पर्ने हुन्थ्यो । गृहस्थ प्रवेश गर्न विवाहको संस्कारजन्य विधिभित्र समावेश हुनु पर्ने हुन्थ्यो । अन्यथा घर गृहस्थी गर्ने तथा सन्तान उत्पादन गर्ने स्वीकृति प्राप्त हुँदैनथ्यो । भन्दै (जोशी, १९८८) ले गृहस्थ प्रवेशको अतिरिक्त व्यक्तित्वको पूर्णता, ऋण परिशोधन, एक संस्कारजन्य कार्य पूरा गर्न, धार्मिक कृत्य सम्पादन तथा याज्ञिक कार्यका लागि, चार उद्देश्यमध्ये अर्थ साधन पूरा गर्न र काम सेवनका लागि वशजको निरन्तरता तथा सन्तान प्राप्त गर्न वेदकालीन समाजमा विवाहलाई अनिवार्य मानिन्थ्यो भन्ने चर्चा गरेका छन् ।

सन्तान प्राप्तिको उपाय तथा विवाहको रूप : Altekar (1977) ले वैदिक समाजमा विवाहलाई अनिवार्य संस्कारको रूपमा उल्लेख गरेका छन् । विवाह नभई कुनै पनि धार्मिक विधि-विधान र यज्ञ सम्बन्धी कार्यहरूमा सहभागी हुन नपाइने मात्र होइन अविवाहित जीवन शुद्ध र पवित्र नहुने बताएका छन् । त्यसैले नै वैदिक समाजमा गृहस्थ आश्रमको व्यवस्था भएको पाइन्छ । वेदकालीन समाजमा बाल विवाह र सगोत्र विवाह निषिद्ध रहेको द्विवेदी (२००८) ले उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार वैदिक विवाह विच्छेद नहुने र पति-पत्नी दुवै आ-आफ्नो धर्ममा बाँधिँएर जीवनयापन गर्दथे । वैदिक कालमा एक विवाह र बहुविवाह दुवैको प्रचलन रहेको र खास गरेर राजपरिवारमा बहुविवाहको प्रचलन बढी रहेको बताइएको छ । द्विवेदी (२००८) ले वैदिक कालमा विधवा विवाह पनि प्रचलन रहेको बताएका छन् । मृत पति छोडेर दोस्रो पतिसँग विवाह गर्न सक्ने कुरा ऋग्वेदको दशौं अध्यायको १८ औं सुक्तको आठौं श्लोकमा उल्लेख भएको बताइएको छ । त्यसैगरी अथर्ववेदको नवौं अध्यायको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै त्यस समयमा सम्बन्ध विच्छेद र पुनः विवाहको समेत चलन रहेको तथ्य द्विवेदी (२००८) ले उल्लेख गरेका छन् ।

ज्ञानी (१९९७) ले युवा विवाह, एक पत्नी विवाह, बहुपत्नी विवाह र नियोग प्रथाको उल्लेख गरेका छन् । आश्रम व्यवस्थामा बीस-पच्चीस वर्षसम्म ब्रह्मचर्य आश्रममा रहनु पर्ने भएकाले पच्चीस वर्ष अघि कसैको पनि विवाह हुँदैनथ्यो । महिलाहरूको लागि पनि ब्रह्मचर्य जीवन आवश्यक थियो । ज्ञानीले वैदिक युगमा चारै वर्णहरूको बीचमा विवाह सम्बन्ध हुने गरेको बताएका छन् । द्विवेदी (२००८) को विधवा विवाहको व्याख्यासँग समान विचार राख्दै ज्ञानीले पनि विधवा विवाहको प्रचलन रहेको बताएका छन् । उनले वैदिककालमा निःसन्तान स्त्रीको पतिको मृत्यु भएमा वा सन्तान उत्पादनका लागि असमर्थ भएमा पूर्व नियोजित व्यक्तिबाट पुत्र प्राप्ति कार्य हुने कुरा बताएका छन् । ऋग्वैदिक कालमा एक विवाह पद्धतिको नियम भए तापनि राजा तथा उच्च धनी र प्रतिष्ठित प्रमुख व्यक्तिहरूका बीचमा बहुपत्नी विवाहको प्रचलन रहेको कुरा लुनिया (१९७९) ले उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार त्यस समयमा स्थायी रूपमा विधवा विवाह चलन नभए पनि विशेष स्थितिमा विधवाको पुनः विवाहको अनुमति दिन सकिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । ऋग्वेदकालीन समयमा वृद्ध विवाह, बालविवाह र दाइजो प्रथाको चलन नरहेको कुरा लुनियाले उल्लेख गरेका छन् । त्यस समयमा स्वच्छन्द रूपले कहीं कहीं अन्तर्जातीय विवाहको चलन रहेको बताइएको छ ।

ऋग्वैदिक कालमा स्त्री, पुरुष दुवै परस्पर पति-पत्नीको छनौट गर्न स्वतन्त्र रहेको कुरा गैरोला (२००४) ले उल्लेख गरेका छन् । ऋग्वेद कालमा बल प्रयोग गरी वा कन्या अपहरण गरेर राक्षस विवाह गर्ने चलन रहेको कुरा समेत उल्लेख गरिएको छ । त्यस समयमा विधवाको पुनर्विवाह, बहुपत्नी प्रथा, नियोग प्रथा समेत रहेको बताइएको छ । वेदालंकार (२०००) ले केटाकेटीको ब्रह्मचर्याश्रम समाप्त भएपछि विवाह गर्न उचित हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार वर र वधुको बीच स्वयम् वर छनौटको अधिकार सुरक्षित रहेको कुरा पाइन्छ । शास्त्री (१९८८) ले ऋग्वैदिक कालमा विधवा विवाह र बहुविवाहको स्वीकृति रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले पनि पति-पत्नीको छनौटमा युवायुवतीहरू पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र रहेको कुरा दर्शाएका छन् । वेदकालीन समाजको युद्धग्रस्त परिवेशले जनशक्ति विस्तार गर्न धेरै विवाह गर्ने, बढ्दो पशुधन र जमिनको विस्तारको व्यवस्थापन गर्नको लागि पनि सन्तानको खाँचो महसुस गरी बहुपत्नी विवाह गर्ने, युद्धबाट हराएपछि मन परेका स्त्रीलाई पत्नी बनाउने चलन थियो (Apte, 1978) । त्यसबेला बहुपत्नी विवाहका प्रशस्त उदाहरण ऋग्वेदका दशौं मण्डलका १५९ औं सूक्तका ऋचाहरूमा देखिन्छन् । जहाँ जसरी मैले यी सौताहरूलाई जितौंला भन्ने खालका थुप्रै भावहरू ऋग्वेदमा पाइन्छन् । यसबारे सहाय (२००४), कुजुर (१९८२), द्विवेदी (२००८), ज्ञानी (१९९७) लगायतका विद्वान्हरूले पनि चर्चा गरेका छन् । कुजुर (१९८२) ले ऋग्वैदिक कालमा विवाहको आदर्श उच्च रहेको र एक पत्नी प्रथाको अधिक प्रचलन रहेको उल्लेख गरेकी छन् । उनका अनुसार ऋग्वैदिक कालमा बहुविवाहको पनि प्रचलन रहेको पाइन्छ । खासगरी राजाहरूले बहुविवाह गर्ने गरेको र चारवटीसम्म विवाह गरेको उल्लेख छ । पुरुषहरूले स्त्री देवतालाई प्रशस्त होम प्रदान गरेपछि पुरुषलाई अधिकमात्रामा वीर्य प्राप्त भएकाले बहुपत्नी प्रथाको विकास भएको सन्दर्भ कुजुरले उल्लेख गरेकी छन् ।

निष्कर्ष

वेदकालिन समाजमा पशुपालन मा आधारित उत्पादन पद्धति र पितृसत्तात्मक पारिवारिक ढाँचामा निर्माण भएको देखिन्छ । जसले गर्दा वेदकालीन समाजमा पशुधन एवं जमिनको बृहतीकरण अनिवार्य हुन्थ्यो । यस खालको सामाजिक प्रकृत्याले आर्जित साधन स्रोतको संरक्षण र हस्तान्तरणको लागि सन्तानको महत्त्व रहने

गर्दथ्यो । सन्तान मध्ये पनि छोराको निकै महत्त्व र आवश्यकता ठानिन्थ्यो । छोरा नै जन्मियोस्, ऊ दीर्घायुको होस्, गुणवान होस्, उसैले सबै आर्थिक एवं सामाजिक तथा संस्कारजन्य काम गरोस् भन्ने अपेक्षा गरेको पाईन्छ । यसका पछाडि पशु तथा जमिनको विस्तृतीकरण र पितृसत्तात्मक पारिवारिक तथा सामाजिक मान्यता एवं अभ्यासले कार्य गरेको देखिन्छ । वेदकालीन समाजको सन्तान व्यवस्थाका उल्लिखित तथ्यहरू मार्क्सवादी दृष्टिसँग बढी सादृश्य रहेको पाईन्छ । कार्ल मार्क्सले समाजमा उत्पादनका साधन स्रोतहरूमाथि निजी स्वामित्व स्थापित भएपछि ती साधन स्रोतहरूको विस्तारीकरण गर्ने कार्यमा होडवाजी चल्छ भने जस्तै वेदकालीन समाजमा पनि पशुपालनको लागि आवश्यक पर्ने चरन क्षेत्रको विस्तार गर्ने क्रममा विभिन्न युद्धहरू भएको तथ्य देखिन्छ । ती युद्धका लागि आवश्यक पर्ने सैन्य स्रोतको रूपमा पुरुषको प्रयोग भएकाले पुत्र सन्तानको महत्त्व बढी भएको देखिन्छ । कार्ल मार्क्सले समाजभित्र जस्तो खालको उत्पादन प्रणाली छ त्यहीअनुसारको संस्कृति, धर्म, परम्परा, राज्यको स्वरूप निर्माण हुन्छ भनेजस्तै वेदकालीन समाजमा पशुपालनको विस्तारीकरण कार्यमा पुरुषको आवश्यकता बढी भएकाले पुत्र प्राप्त गरेर मात्र पितृ ऋण तिर्न सकिन्छ भन्ने धार्मिक मान्यता विकास भएको र त्यही मान्यता प्रतिको विश्वासका कारण पुत्र सन्तान पाउँ भनी स्तुति गरेको देखिन्छ । वैदिक कालमा छोराको अति महत्त्व ठानिए पनि छोरीलाई अपमान तथा तिरस्कार गरेको भेटिन्छ । त्यस समाजमा हरेक सामाजिक एवम् सांस्कृतिक क्रियाकलापहरूमा यज्ञजन्य कार्यहरू सञ्चालन हुने गर्दथे । पति एकलै सहभागी भएर गरिने यज्ञलाई अपूर्ण मानेको पाईन्छ । यज्ञमा पत्नीसहित सहभागी हुनुपर्दथ्यो । त्यसैगरी अश्मारोहण, पाणीग्रहण लगायत विवाहका संस्कारजन्य विधिमा महिलाका खुट्टा पुज्ने, सम्मानका साथ सँगै जीवन जीउने बाचासहित हात समात्ने कार्य हुने गरेका तथ्यहरूले पितृसत्तात्मक ढाँचामा रहेको वेदकालीन समाजभित्र पनि महिलाहरूको सम्मान र सहभागिता रहेको देखाउँछन् । त्यस समयमा छोरीहरूलाई उचित सम्मान र आदर गरेको भेटिन्छ । Walby (1990) ले भनेजस्तो पितृ सत्तात्मक समाजमा महिलाको अपमान, तिरष्कार हुन्छ भनेजस्तो स्थिति वेदकालीन समाजमा रहेको पाईदैन ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- कुजुर, एस. (१९८२). *वैदिक एवम् धर्म शास्त्रीय साहित्य में नारी*, बनारस : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
- गैरोला, वाचस्पति (२००४), *वैदिक साहित्य और संस्कृति*, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
- गौतम, प्रसन्नचन्द्र (अनु. सम्पा.) (२०६७). *ऋग्वेद संहिता*, काठमाडौं: कुलचन्द्र गौतम स्मृति संस्था ।
- जोशी, महेशचन्द्र (१९८८). *प्राचीन भारतमा दाम्पत्य मर्यादा*, बनारस: भारत ।
- द्विवेदी, कपिलदेव (२००८). *वैदिक साहित्य एवं संस्कृति*, बनारस: विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
- दुवे, एच.एन. (२००९), *भारतीय संस्कृति*, इलाहाबाद : शारदा पुस्तक भवन ।
- लुईटेल, तिलकप्रसाद (अनु.) (२०६३ क). *ऋग्वेद*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- लुईटेल, तिलकप्रसाद, (अनु.) (२०६३ ख). *अथर्ववेद*, दिल्ली: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
- लुनिया, बि.एन. (१९७९). *प्राचीन भारतीय संस्कृति*, आग्रा : लक्ष्मी नारायण अग्रवाल ।
- वेदालंकार, रामनाथ (२०००). *वैदिक नारी*, दिल्ली : समर्पण शोध संस्था ।
- शास्त्री, रमाकान्त (१९९८). *बौद्धिक बाङ्गमयका इतिहास*, वाराणसी: चौखम्बा विद्या भवन ।

- सहाय, शिवस्वरूप (२००४). *प्राचीन भारतका सामाजिक एवम् आर्थिक इतिहास*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
- ज्ञानी, शिवदत्त (१९९७). *वेदकालीन समाज*, बनारस : चौखम्बा विद्या भवन ।
- Altekar, A. (1959). *The Position of Women in Hindu Civilization*. Delhi: Motilal Banarasidass.
- Altekar, A.S. (ed.) (1977). *State and Government in Ancient India*. Delhi: Motilal Banarasidas.
- Apte, U. M.(1978). *The Sacrament of Marriage in Hindu Society*. Delhi: Aganta Publications
- Coser, L. A.(1996). *Masters of Sociological Thought*. New Delhi: Rawat Publications.
- Engels, F.(1902). *The origin of the Family, Private Property and the State*, Chicago: Charles H.Kerr &Co.
- Kosambi, D. D. (2002). *Indian History*. Bombay: Popular Prakasan.
- Marx, K. & Engels, F. (1948). *Manifesto of the Communist Party*, New York: International Publishers.
- Raja, C. K. (1993). *Vedic Culture. The Cultural Heritage of India*. Calcutta: Ramakrishna Mission, Institute of culture.
- Thapar, R. (2008). *From Lineage to State*. New Delhi: Oxford University Press.
- Walby, S. (1990). *Theorizing Patriarchy*. USA, Cambridge, Basil Blackwell Ltd.